

Институт
за
европска
политика.
Скопје

НАЦИОНАЛНА ДЕБАТА
ЗА ДЕМОКРАТИЈА

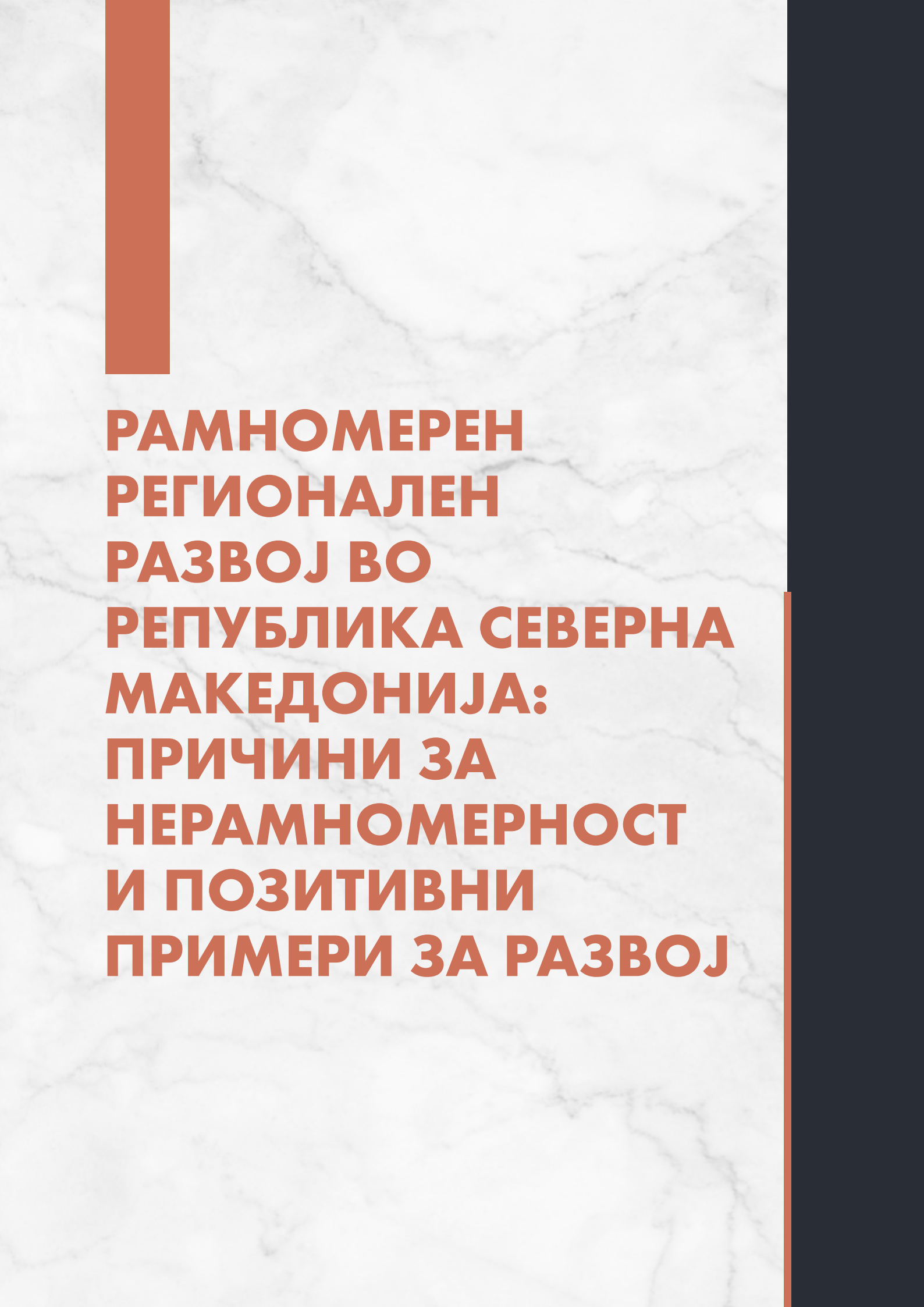
National Endowment
for Democracy
Supporting freedom around the world

НАЦРТ ЗА ДИСКУСИЈА

РАМНОМЕРЕН РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА: ПРИЧИНИ ЗА НЕРАМНОМЕРНОСТ И ПОЗИТИВНИ ПРИМЕРИ ЗА РАЗВОЈ

The background is a light-colored marble with grey veining. There are two vertical orange bars: one on the left side and one on the right side. The text is centered in the middle of the page.

**РАМНОМЕРЕН
РЕГИОНАЛЕН
РАЗВОЈ ВО
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА
МАКЕДОНИЈА:
ПРИЧИНИ ЗА
НЕРАМНОМЕРНОСТ
И ПОЗИТИВНИ
ПРИМЕРИ ЗА РАЗВОЈ**

**РАМНОМЕРЕН РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ ВО РЕПУБЛИКА
СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА: Причини за нерамномерност и
позитивни примери за развој**

Издавач:

Институт за европска политика - Скопје

За издавачот:

Д-р Симонида Кацарска

Автор:

Соња Стојадиновиќ

Лектор:

Дејан Василевски

Графички дизајн и печатење:

Релатив

Скопје, 2020 година

Годишниот план за работа на Институтот за европска политика - ЕПИ е поддржан од програмата Цивика мобилитас. Содржината на оваа публикација е единствена одговорност на Институтот за европска политика – ЕПИ и на ниту еден начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Цивика мобилитас, Швајцарската агенција за развој и соработка (SDC) или организациите што ја спроведуваат.

СОДРЖИНА:

ЛИСТА НА КРАТЕНКИ	6
ВОВЕД	7
1. ЗАКОНСКА РАМКА ЗА РАМНОМЕРЕН РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ	9
2. МОДЕЛ НА ПОЛИЦЕНТРИЧЕН РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ И ПРОЕКТИ НА DG REGIO (ГЕНЕРАЛЕН ДИРЕКТОРАТ ЗА РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА)	13
3. ПРОГРАМИ ЗА РАЗВОЈ НА ПЛАНСКИТЕ РЕГИОНИ ВО СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	17
3.1. СКОПСКИ РЕГИОН	17
3.2. ПЕЛАГОНИСКИ РЕГИОН	18
3.3. ПОЛОШКИ РЕГИОН	19
3.4. ИСТОЧЕН РЕГИОН	20
3.5. СЕВЕРОИСТОЧЕН РЕГИОН	22
3.6. ВАРДАРСКИ РЕГИОН	23
3.7. ЈУГОИСТОЧЕН РЕГИОН	24
3.8. ЈУГОЗАПАДЕН РЕГИОН	25
4. МОДЕЛИ НА РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ НА ИНДОНЕЗИЈА И АВСТРИЈА	27
4.1. ИНДОНЕЗИСКИ МОДЕЛ	27
4.2. АВСТРИСКИ МОДЕЛ	28
ЗАКЛУЧОК	29
БИБЛИОГРАФИЈА	31

ЛИСТА НА КРАТЕНКИ

БДП	Домашен бруто-производ
ЕУ	Европска унија
МЛС	Министерство за локална самоуправа
DG Regio	Commission's Directorate General Regional and Urban Policy, Генерален директорат на Европската комисија за регионална и урбана политика
ERDF	European Regional Development Fund, Европски фонд за регионален развој
ESPON	European Observation Network for Territorial Development and Cohesion, Европска мрежа за набљудување на територијален развој и кохезија
Фондови ИПА	Instrument for Pre-Accession Assistance, Инструмент за пред пристапна помош
ИПА-СВС	IPA Cross Border Cooperation, Прекугранична соработка ИПА
ИПАРД, ИПАРД	Instrument for Pre-Accession Assistance for Rural Development (EU), Инструмент за претпристапна помош за рурален развој
ОРЕК	Austrian Spatial Development Concept, Австриски концепт на просторен развој
PPP	Рамномерен регионален развој

ВОВЕД:

Според податоците од Државниот завод за статистика, диспаритетот во развојот помеѓу македонските региони е видлив и очигледен. Но, ако не ги гледаме само бројките туку и реалната слика што ја имаме во другите градови, ќе видиме дека регионалниот развој во Република Северна Македонија е нерамномерен. Имаме комплетно празни села, запустени локални патишта, градови и региони што трпат масовни иселувања и напуштања, како Берово, Делчево, Пехчево, а од друга страна, концентрација на населението и економската активност во главниот град Скопје, што, пак, со својата инфраструктура не е на ниво да ги задоволи потребите на новодојденото население. И покрај планските документи за регионален развој што ги носи владата, сè уште не може да постигне позначителен рамномерен регионален развој и сè уште не се намалува големиот диспаритет во развојот помеѓу осумте плански региони. Диспаритетите што ги гледаме не се појавуваат само на ниво на региони туку присутни се и во облик на раслојување на населението, сиромаштија во неразвиените региони и енормно развиен скопски регион, што е комплетно променет со урбанистичкиот развој.¹

За да се даде одговор на прашањето кои се причините за нерамномерниот регионален развој на македонските региони, ова истражување ќе го следи следниов методолошки пристап. Најпрвин ќе лоцира недостатоци во законската регулатива, земајќи ги предвид и резултатите од претходни истражувања направени на тема рамномерен регионален развој во Северна Македонија. Следниот чекор е осврт кон актуелната состојба во регионите преку статистички податоци, невработеност, инвестиции и главни производни сектори. Со анализа на постојни примери на рамномерен регионален развој од земјите-членки на ЕУ, како Австрија на пример, ќе се обиде да даде предлог-решенија како да се подобри регионалниот развој, кои можат да бидат применливи за македонските региони, како и предлог-решенија и програми од Генералниот директорат на ЕУ за регионален развој (DG Regio). Со цел ова истражување да не се ограничува само на европскиот континент, како позитивен пример ќе се дадат предлог-решенија од Индонезија, како земја со висок економски развој и развиен туризам, како и Австрија, која е со широкоразвиена меѓурегионална и меѓуопштинска соработка.

Препораките дадени на крајот се приспособени на реалните услови во Северна Македонија и се во рамките на реални предлог-решенија што можат да се имплементираат на терен.

¹ Слаѓан Пенев и Борче Треновски, *Политиката за рамномерен регионален развој во Македонија*, Фондација „Отворено општество“, Скопје, 2017.

1. ЗАКОНСКА РАМКА ЗА РАМНОМЕРЕН РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ

Република Северна Македонија се простира на над 25 илјади квадратни километри, со популација од 2.077.556 милиони жители и е поделена на осум плански региони – скопскиот, вардарскиот, источниот, југозападниот, југоисточниот, пелагонискиот, полошкиот и североисточниот плански регион.

Рамномерниот регионален развој во Република Северна Македонија се базира на полицентричниот систем на развој воведен со новиот Закон за рамномерен регионален развој од 2007 година. Претходните политики пред да се донесе по првпат Законот за рамномерен регионален развој биле реализирани од страна на Фондот за кредитирање на побрзиот развој на стопански недоволно развиените подрачја, а во 1994 година во Собранието е изгласан Закон за поттикнување на развојот на стопански недоволно развиените подрачја. Овој закон предвидувал трансфер на финансиски средства за регионален развој во висина од 1 % БДП². Ако се погледнат стенограмите од расправата за овој закон, интересни се предлозите на одредени пратеници кои уште тогаш предлагале инвестиции во подобрување на демографската слика на регионите во државата³. Ова како идеја заживува во актуелните планови за развој само на одредени македонски региони, иако е потребно да стои во секој регион.

Законот за рамномерен регионален развој донесен во 2007 година се обиде донекаде да ги реши проблемите на нерамномерниот развој⁴. Постојните анализи на промените што ги донесе Законот за рамномерен регионален развој од 2007 година покажуваат недостатоци во структурата на законот и очигледна е потребата за променет пристап кон развојот на регионите⁵. Според студијата на Политиката за рамномерен регионален развој во Македонија, недостатоците што се забележани се нејаснотии во распределувањето на буџетските средства за развој на регионите и слаба транспарентност во финансискиот менаџмент од одобрување до реализирање на буџетските средства. Исто така, нејасноста се лоцира во процентот на издвојување од БДП за развој на регионите. Додека независните ревизорски извештаи покажуваат помалку од 1 % од БДП за развој, што е предвиден во законот (член 27), владините извештаи покажуваат многу повеќе, околу 3,25 %. Постојната нејасност во распределбата и искористувањето на буџетските средства, дополнително придонесува во диспаратитетот на регионите⁶. Во Стратегијата за регионален развој на Република Македонија 2009-2019 предвидено е воспоставување на информациски систем помеѓу Бирото за регионален развој и Државниот завод за статистика кој ќе придонесе во транспарентноста на институциите одговорни за регионалниот развој, но тој систем до сега не е реализиран⁷.

Член 2 од законот дава дефиниција за тоа што е рамномерен регионален развој: „процес на поттикнување, идентификување, управување и искористување на развојните потенцијали на планските региони и подрачјата со специфични развојни потреби заради намалување на диспаратитетите во степенот на развој во и меѓупланските региони“. Тука од особено важност е не само соработката помеѓу институциите што се главните реализатори на програмите за развој туку и соработката што треба да се создаде помеѓу регионите. Според оваа регулатива, во Република Северна Македонија рамномерниот регионален развој се планира и се реализира преку политики, стратегии, програми и акциски планови. Се реализира преку Советот за рамномерен регионален развој, советите за развој на планските регион, заедно со центрите за регионален развој во административните центри и Бирото за регионален развој. Освен одржлив и рамномерен развој, се предвидува и поддршка за меѓуопштинска и прекугранична соработка на единиците на локалната самоуправа (член 3).

2 Ibid.

3 Стенограми од седницата на Собранието, Шабан Превала, <https://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/71sednica7prod12jan94god.pdf>, пристапено на 05.03.2020.

4 Закон за рамномерен регионален развој, Службен весник на Република Македонија, број 63/07, 187/13, 43/14, 215/15, 64/2018, консолидиран текст.

5 Слаѓан Пенев и Борче Треновски, *Политиката за рамномерен регионален развој во Македонија*, Фондација „Отворено општество“, Скопје, 2017.

6 Ibid.

7 Стратегија за Регионален развој на Република Македонија, 2009-2019, Службен весник на Република Македонија бр. 119/2009.

Носители на политиката на регионалниот развој се Владата, Советот за рамномерен регионален развој, Министерството за локална самоуправа и Советот за развој на планскиот регион (член 15). Важно е да се напомене дека член 16 и 19 ја уредуваат работата и членството во Советот за рамномерен регионален развој и Советот за развој на планскиот регион и кој може да членува во него. Нешто што недостига во структурата на овие две тела е што не постои задолжително членство на експерти и стручни лица за регионален развој. Нивно присуство е дозволено само во член 19 во рамките на работата на Советот за развој на планскиот регион, но не е задолжително. Потребно е присуството на експертите за регионален развој да биде задолжително за да може да се има поголемо експертско влијание.

Уште еден вид соработка не е споменат во законот, а тоа е меѓурегионалната соработка. Не постои член, ниту препорака да се оствари соработка помеѓу регионите во државата, нешто што дополнително ќе придонесе во намалување на диспаритетот. До сега единствен позитивен пример за меѓу регионална соработка е оформувањето на Јавно претпријатие -меѓу регионална депонија која е отворена во 2019 година. Оваа депонија е формирана во соработка помеѓу источниот и североисточниот регион и лоцирана е во близината на село Мечкуевци, општина Свети Николе.⁸

Развојните региони во државата се одредени според статистичките стандарди на Номенклатурата на територијалните единици за статистика – НТЕС, која по последните измени се состои од пет нивоа: НТЕС ниво 1 и НТЕС ниво 2 е целата територија на републиката како административна единица, НТЕС ниво 3 се состои од осум неадминистративни единици – статистички региони, што се настанати со групирање на општините како административни единици од понизок ред, НТЕС ниво 4 се состои од 80 општини како административни единици и НТЕС ниво 5 се состои од 1.792 населени места⁹. Треба да се напомене дека за уште појасно планирање на распределбата на буџетските пари за развој на регионите потребно е спроведување на целосен попис на населението, нешто што македонските власти не го спровеле од 2002 година.

За полесно одредување на политиката за рамномерен развој на регионите се определуваат и региони со специфични развојни потреби. Под оваа категорија спаѓаат: погранични, рурални, ридско-планински и други подрачја што заостануваат во развојот, подрачја со природни богатства и културно наследство што се заштитени со закон и други специфични подрачја утврдени со закон (член 6 став 2). Извори на финансирање на регионалниот развој: буџетот на државата, буџетите на локалната самоуправа, европските и меѓународните фондови, донации од физички и правни лица и други извори утврдени со закон (член 27).

Средствата за поттикнување на Рамномерниот регионален развој (PPP) ги распределува Владата на Република Македонија и процентуално се распределени на следниов начин: 70 % за финансирање проекти за развој на планските региони; 20 % за финансирање проекти за развој на подрачјата со специфични развојни потреби и 10 % за финансирање на проектите за развој на селата.

Според член 32, средствата за финансирање на селата се распределуваат рамномерно по планските региони. Овој пристап треба да се промени, земајќи ја предвид финансиската состојба на најголемите градови по региони. Секоја општина нема доволно финансии да учествува во развојните проекти за руралните средини и потребно е да се разгледа опцијата за распределба на повеќе финансии кон посиромашните региони и руралните подрачја.

Единиците на локалната самоуправа со седиште во град, што пријавуваат проекти за села од својот плански регион се должни да учествуваат со кофинансирање со износ од 50 % од вредноста на проектот. Ова кофинансирање може да се обезбеди од сопствени средства и од домашни и меѓународни извори (член 36). Еден од проблемите со кои се соочуваат регионите, а кои ќе бидат споменати понатаму во анализа на програмите за развој на регионите, е недостаток на квалифициран кадар за креирање, аплицирање и реализација на проекти. Дополнително на состојбата на диспаритетот, сите општини немаат финансии да учествуваат во развојни проекти во висина од 50 % на вредноста на проектот. Овој член ги става општините на исто рамниште во поглед на трошоците, но ги дискриминира сиромашните општини.

⁸ Исток Пресс, Формирање на регионална депонија, <https://istokpress.mk/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D1%98%D0%BF-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B-D%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D1%81%D0%BE-%D1%81%D0%B5%D0%B4/>, пристапено на 23.07.2020

⁹ Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk, пристапено на 03.03.2020.

Иако регионите имаат повеќе опции за финансирање на своите развојни проекти, сепак немаат шанса да добијат директни државни средства за поттикнување на неразвиените подрачја. Оваа опција им била на располагање на општините во раните години на независна Македонија во рамките на Законот за поттикнување на развојот на стопански недоволно развиените подрачја од 1994 година¹⁰. Директната државна помош во овој случај може да ги потпомогне сиромашните општини во реализација на развојните проекти. Оваа директна помош може да се реализира и преку враќање на Фондот за брз регионален развој кој постоеше во Социјалистичка Република Македонија.

¹⁰ Стенограми од седницата на Собранието, Софија Тодорова, <https://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/71sednica7prod12jan94god.pdf>, пристапено на 05.03.2020.

2.

МОДЕЛ НА ПОЛИЦЕНТРИЧЕН РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ И ПРОГРАМИ НА DG REGIO

(ГЕНЕРАЛЕН ДИРЕКТОРАТ ЗА РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА)

Според академските анализи, полицентричниот регионален развој е модел за намалување на регионалните диспаритети и се базира на теоријата дека е подобро да се има повеќе економски центри што ќе генерираат развој, отколку еден или два¹¹. Пристапот на овој модел е урбан полицентричен развој (градски), чијашто цел е рамномерно да влијае на развојот на регионите. Тврдењето на Мајерс и Сандберг е дека многу европски земји имаат полицентричен регионален развој, каде што главниот урбан центар има влијание врз намалувањето на регионалниот диспаритет¹².

Оттука, полицентричноста не е само дескриптивен термин туку и форма на јавна политика со цел да се промовира еднаков економски развој¹³. Пристапот на Калдор е дека моноцентричен урбан систем, со доминантен град, каде што честопати доминира главниот град и доминира над другите градови, ќе доведе до дивергенција, додека повеќе полицентричен урбан систем наводно би довел до конвергенција помеѓу регионите¹⁴.

Полицентричниот регионален развој во Европа е поставен како клучен во стратешките документи на ЕУ поточно како Перспективата за Европски урбан развој (1999), Територијалната агенда на ЕУ 2020 (2011) и „Пактот Амстердам“, кој е основан од страна на Урбаната агенда на ЕУ (2016). Целта на овој пристап кон регионалниот развој е преку поттикнување на регионите и градовите да соработуваат со соседните региони и градови и со тоа да создадат поголемо движење на работната сила, развој на инфраструктурата и инвестиции во иновациите. Една од целите што ќе се постигнат со овој модел исто така е намалување на диспаритетот помеѓу регионите на сите нивоа и ќе се спречи демографска, економска и инфраструктурна концентрација во еден регион. Дополнително, овој модел градовите и регионите ги прави еластични, повеќе диференцирани и компетитивни на глобалниот пазар.¹⁵

Постојат три типа инструменти што се користат за спроведување на политиките во полицентричниот развој:

Инструменти за просторно спроведување: Овие често се мерки на регионалната политика, со нивен сопствен буџет и приложени регулативи. Нивната цел е да имаат директно влијание врз економскиот развој на одредена област. Можат да влијаат на рамнотежата во развојот помеѓу регионите.

Непросторни инструменти: Овие административни реформи се важни за полицентричниот развој, особено за институционалниот капацитет на регионот. Овие инструменти се наменети за надминување на структуралните пречки помеѓу централните општини и општините на периферијата.

Инструменти за стратешко планирање: Инструментите за планирање најмногу се употребуваат во полицентричниот развој и со нив се планира урбаниот развој.

11 Krister Sandberg, Evert Meijers, "Polycentric development: panacea for regional disparities in European countries?", presented at the 10th UNECE Conference on Urban and Regional Research, May 22-23, 2006, Bratislava International Institute for Applied Systems Analysis, Austria.

12 Ibid.

13 Pedro Palma, Daniel Rauhut, Alois Humer, "Polycentricity and Social Services of General Interest: A Multivariate Analysis", 55th European Congress of Regional Science International, 25-29 August 2015 in Lisbon, Portugal, <http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa15/e150825aFinal01143.pdf>.

14 Nicholas Kaldor, (1970), "The case for regional policies", *Scottish Journal of Political Economy*, 17, pp. 337-48, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.1970.tb00712.x>.

15 Polycentric Territorial Structures and Territorial Cooperation, Polycentric development potentials, ESPON Policy Brief 2020, www.espon.eu, пристапено на 15.03.2020.

Имплементирањето на овој систем оди преку интензивна соработка помеѓу урбаните средини што треба да служат како фокални точки за развој и соработка помеѓу урбаните и руралните средини. Политиките на полицентричниот развој исто така треба да поттикнуваат и да се базираат на bottom-up иницијативи и практики за соработка. Различноста на регионите во географска и во економска смисла треба да биде една од клучните точки за поврзување и соработка.

Во Европската унија, ЕСПОН¹⁶ (Европска мрежа за набљудување и просторно планирање) е применета програма за истражување за поддршка на формулирање политики за територијален развој во Европа. Програмата произведува систематски податоци за територијалните трендови поврзани со различни економски, социјални и еколошки аспекти, со цел да се идентификуваат потенцијалите на регионите, градовите и поголемите територии и економските предизвици со кои се соочуваат. Активностите на ЕСПОН ги опфаќаат сите земји-членки на ЕУ, плус Исланд, Лихтенштајн, Норвешка и Швајцарија и вклучуваат повеќе од 130 тела низ целиот континент.

Оваа програма предлага меѓурегионална соработка со цел зголемување на густината на населеноста со препорака каде што има мала густина на населеност, да има повеќе инвестиции во туризмот и во бизнис-кластерите и создавање на мали и средно-големи урбани средини. Ова е една од препораките за успешен полицентричен регионален развој што во Северна Македонија е корисна да се имплементира, но во исто време и комплицирана, затоа што од клучна важност е присуството на политичка волја и активно водство. Исто така, едни од важните препораки се брендирањето и маркетингот. Овој пристап овозможува препознавање на понудата и производот што доаѓаат од одреден регион или град. Во случај на Македонија, посебно би бил корисен кога се работи за туризам и за производство на храна¹⁷.

Еден од подобрите примери за територијална соработка што многу придонесува за развој на урбаните средини, а со тоа и на регионите, е поврзаноста и соработката на пет града од централна Европа, а тоа се: Братислава, Виена, Прага, Љубљана и Будимпешта. Оваа соработка помеѓу главните градови е воспоставена во 2001 година како соработка во дунавскиот регион (по течението на реката Дунав). Во период од десет години, до 2010 година, градовите учествувале во сто заеднички развојни проекти и градот Виена е поставен како фокална точка за соработка, но соработката исто така се одвива и на ниво на градови помеѓу себе, Љубљана со Будимпешта, Братислава, Прага со сите други градови и така натаму. Овој пристап придонесува за развивање на образованието, бизнис-релациите, учењето на едни од други, воспоставување на најразлични мрежи за соработка, како и ефикасно искористување на фондовите на ЕУ. Федералните провинции на Виена и Долна Австрија исто така вложуваат во меѓурегионална соработка, не само на ниво на држава, регион со регион, туку и со другите прекугранични региони, најмногу со Словенија¹⁸.

Овој пример е важен за Северна Македонија затоа што дава модел на соработка помеѓу градовите од различни земји и региони што исто така може да се примени во нашата земја. Преку програмите ИПА за прекугранична соработка постои соработка помеѓу градовите од Северна Македонија и соседните земји и за зголемување на овој вид соработка примерот од дунавскиот регион е адекватен за примена.

Генералниот директорат на Европската унија задолжен за регионален развој (DG Regio), врз основа на концептот на ЕСПОН, промовира програми на рурално-урбана соработка. Политиките за Европскиот просторен развој – ЕСДП (ESDP), заедно со програмата ЕСПОН, даваат различни примери на европски градови и региони како корисни примери на просторен, рурален и регионален развој¹⁹. Еден од корисните примери што може да се земе е примерот на Грац, Австрија, кој преку програмата на оперативната програма на Стирија (регионот каде што се наоѓа Грац) е субвенциониран од државниот фонд ЕРДФ (European Regional Development Fund, Европски фонд за регионален развој)²⁰ преку проектот „Урбан плус“ – Урбан рурален развој на југот на Грац со 2 милијарди и 791 милион евра во текот на 2007-2013 година. Во овој проект биле вклучени градот Грац и другите општини со цел да се најде решение за еколошките и

16 Официјална страница на ЕСПОН, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/e/espon, пристапено на 04.03.2020.

17 Ibid.

18 Ibid.

19 European Spatial Development Perspective, ESDP, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf. Страница на Перспектива за европски урбан развој, пристапено на 19.03.2020.

20 Официјална страна на Европскиот фонд за регионален развој, пристапено на 20.03.2020, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/erdf/.

економските проблеми и потенцијали и да се решат на ниво на интегриран концепт. Во овој проект биле вклучени четири урбани населби на Грац и 16 општини во руралните зони со приближно 90.000 жители. Проектот се фокусираше на амелиорација на сообраќајот и мобилноста помеѓу градовите и приградските населби, локално партнерство за подобрување на квалитетот на животот, работата и рекреацијата, намалување на нивото на загаденост на воздухот²¹.

Иако градот Грац по големина на жители е помал од Скопје, овој пример на соработка на урбаните со приградските средини може да се примени не само во Скопје туку и во други градови во Северна Македонија, каде што имаме голема загаденост, нерамномерна густина на населеност и слаба инфраструктурна поврзаност со околните средини.

²¹ Официјална страница на градот Грац, Австрија, https://www.graz.at/cms/beitrag/10027053/8709900/EU_Programme_und_internationale_Kooperation.html#, пристапено на 11.03.2020.

3.

ПРОГРАМИ ЗА РАЗВОЈ НА ПЛАНСКИТЕ РЕГИОНИ ВО СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Според публикација на Државниот завод за статистика „Регионите во Северна Македонија“²² од 2019 година, во државата, најбогат и најразвиен е скопскиот плански регион, додека најсиромашен е североисточниот плански регион. Во овој дел од истражувањето ќе бидат презентирани генерални и економски податоци за секој регион во државата за полесно да се претстави сликата на диспаритетот во развојот. Податоците се преземени од програмите за развој на регионите во периодот 2015-2020, страниците на програмата IPA-CBC за прекугранична соработка и статистичките податоци по региони од Државниот завод за статистика.

3.1. СКОПСКИ РЕГИОН

Во скопскиот регион се наоѓаат 17 општини заедно со Град Скопје, каде што е концентрирано околу 88 % од населението во регионот. Овој регион е населен со 30 % од вкупното население од земјата, што укажува на огромната концентрација на населението во скопската агломерација и е со најголема густина на населението со 347 жители на квадратен километар, вкупно 629.215 жители во 2018 година. Во овој регион се создава половина од БДП на државата и над 60 % од најголемите претпријатија се лоцирани во овој регион. Стапката на вработеност е 43 % за 2018 година, додека просечна исплатена нето-плата за 2018 година е 28.125, што е највисока во целата земја. Активни деловни субјекти на број се 27.612 регистрирани до 2018 година, а БДП по глава на жител е 411.575 денари²³.

Природниот прираст е со индекс над просекот, поточно над 1,5 на 1.000 жители, сепак со овој природен прираст има и поголем процент на семејства кои користат социјална помош, над 13 %, додека стапката на невработеност е 19 %. За да ја видиме економската состојба на овој регион, треба да се погледнат бројките на додадената бруто-вредност според секторската дејност.

Според податоците на Државниот завод за статистика, во скопскиот регион во 2016 година, секторите на кои најмногу се базирала економијата се следниве:

Трговија на големо и на мало, поправка на моторни возила и мотоцикли, транспорт и складирање, објекти за сместување и сервисни дејности со храна	50 милијарди и 98 милиони денари
Рударство и вадење камен, преработувачка индустрија, снабдување со електрична енергија, гас, пареа и климатизација, снабдување со вода и управување со отпад, санација на околината	41 милијарди и 83 милиони денари

За разлика од овие сектори, тие што имаат најмалку продуктивност се земјоделство, шумарство и рибарство и уметност, забава и рекреација и други услужни дејности.

Во Програмата за развој на скопскиот плански регион 2015-2020 фокусот најмногу е свртен кон развој на бизнис-заедницата и можностите за отворање на нови деловни проекти и бизнис-проекти. Оваа програма планира економски мерки и стратемиски цели за поддршка на малите и средните претпријатија, индустријата, вработувањето, туризмот и поддршка на иновациите. Оваа програма се базира и на кредитите и видовите финансирање што ги даваат банките, приватните штедилници, меѓународните

²² Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk, пристапено на 03.03.2020.

²³ Центар за развој на скопскиот плански регион, Програма за развој и поддршка на бизнис-секторот во скопскиот плански регион (2015-2020) www.skopjeregion.gov.mk, пристапено на 12.03.2020.

организации, фондовите ИПА и ИПАРД за поддршка на стопанството. Од друга страна, тоа што може да се види на страницата на Центарот за развој на скопскиот плански регион, проектите што досега се реализирани и се во тековна фаза се однесуваат на контрола на амбиенталниот воздух, реконструкција на патиштата од приградските населби до центарот на градот Скопје.

Проблеми и недостатоци: Според претставените податоци, овој македонски регион е мошне развиен и инвестициски ориентиран. Она што недостига во поглед на планирањето на развојот на овој регион се инвестиции и развој во секторите што имаат најмал придонес во економијата, како уметност, забава и други услужни дејности.

3.2. ПЕЛАГОНИСКИ РЕГИОН

Овој регион е лоциран во југозападниот дел од државата, со главен административен центар Битола, ги опфаќа басените на пелагониската и преспанската котлина и има девет општини. Главни столбови на економијата на пелагонискиот плански регион се производството и преработката на земјоделски производи и експлоатацијата на минерални сировини. Бројот на населението во овој регион е 228.448 жители, со густина на населеност од 48 жители на квадратен километар. Овој регион, слично како источниот регион, има низок природен прираст – 1,50 на 1.000 жители. Процентот на домаќинства што користат социјална помош е помеѓу 11 и 13 %, додека стапката на невработеност е 15 % во 2018 година. Просечна нето-плата исплатена во овој регион за 2018 година е 22.526 денари²⁴.

Секторите што најмногу и најмалку придонесуваат во економијата на овој регион според податоците од додадената бруто-вредност од 2016 година се:

Рударство и вадење камен, преработувачка индустрија, снабдување со електрична енергија, гас, пареа и климатизација, снабдување со вода, управување со отпад, санација на околината	14 милијарди и 987 милиони денари
Трговија на големо и на мало, поправка на моторни возила и мотоцикли, транспорт и складирање, објекти за сместување и сервисни дејности со храна	9 милијарди и 382 милиони денари
Уметност, забава рекреација	1 милијарда и 83 милиони денари
Стручни, научни и технички дејности, административни и помошни услужни дејности	862 милиони денари и информации и комуникации со 554 милиони денари

Според податоците од 2018 година, од земјоделската површина вкупно 44 % се обработлива површина, додека 56 % се пасишта. Бројот на активни деловни субјекти е 8.118 во 2018 година, а локалните патишта покриваат 1.264 километри, додека во делот на туризмот имало вкупно 69.419 ноќевања за 2018 година.

Земајќи ги предвид анализите на состојбата во земјоделството, инфраструктурата, можностите за различни инвестиции во овој регион што има многу поволна географска положба, Програмата за развој на овој регион во периодот од 2015 до 2019 година ги предвидува следниве инвестиции во развојот и стратешки цели:

Отворањето на граничниот премин со Грција, Маркова Нога, изградбата на експресниот пат Прилеп-Велес и повторното отворање на железничката врска Велес-Битола-Лерин-Солун. Обновувањето на овие транспортни врски и воспоставувањето нови значително ќе придонесе за развојот на индустријата и продажбата на минералните сировини од територијата на пелагонискиот регион. Зголемување на конкурентноста на фирмите лоцирани во овој регион и зголемување на извозот. Исто така, една од важните стратешки цели е и создавање на Пелагонија како конкурентна туристичка дестинација и промоција на регионалниот културен идентитет. Овој регион изобилува со манастири, културни знаменитости,

²⁴ Центар за развој на пелагонискиот плански регион, Програма за развој на пелагонискиот плански регион 2015-2019, www.pelagonijaregion.mk, пристапено на 09.03.2020.

пештери, два национални парка, Галичица и Пелистер, два ски-центри, Ниже Поле и Копанки, локалитетот Маркови Кули, Преспанското Езеро. Дополнителни инвестиции се планирани за развој на комуналната инфраструктура со изградба на две нови пречистителни станици за вода и енергетската инфраструктура преку инсталација на фотоволтаични панели и инвестиции во мали хидроелектрани.

Историските локалитети, манастирите и селата во овој регион исто така имаат голем, но неискористен потенцијал за туризам. Блискоста на границата со Грција и соработката на двете држави преку програмата IPA-CBC на ЕУ нуди огромни можности за самостојно развивање на овој регион²⁵. Пелагонискиот регион соработува прекугранично со Република Грција, поточно со градовите Солун, Кукуш, Флорина, Воден и Пела од грчка страна и вардарскиот, пелагонискиот, југоисточниот и југозападниот регион од македонска страна. Полињата на соработка се конкуренција, заштита на околината, туризам, транспорт, вработувања, здравствена и социјална заштита. Оваа прекугранична програма за периодот од 2014 до 2020 година има фонд од 45 милиони евра. Исто така, овој регион е покриен со прекуграничната соработка со Република Албанија. Оваа соработка ги покрива полошкиот, југозападниот и пелагонискиот регион од македонската страна, додека од албанската страна ги покрива регионите на Дебар, Елбасан и Корча.

Проблеми и недостатоци: Проблемите и недостатоците на овој регион се неуредените индустриски зони, слабата инфраструктура, лошата поврзаност со автопат, диспаритет во квалитетот на живот помеѓу урбаните и руралните средини, недоволна институционална координација, како и проблемот на недостаток на кадар за подготвување проекти за искористување на програмите ИПА и недоволна заинтересираност за овие финансиски средства. Освен капиталните инвестиции што треба да се реализираат за развој на регионите, не треба да се занемаруваат и инвестициите во кадар кој ќе врши истражување, планирање и реализација на проектите и инвестициите.

3.3. ПОЛОШКИ РЕГИОН

Овој регион, што се простира на полошката котлина и по долината на реката Радика, има девет општини и е еден од најгусто населените региони со 133 жители по квадратен километар, со Тетово како најголема општина и 321.957 жители, што го прави втор регион по скопскиот по населеност. Со географската лоцираност на овој регион, полошката котлина и планинскиот венец на Шар Планина има идеални услови за инвестиции не само во земјоделството туку и во туризмот и индустриските капацитети. Овој регион има БДП во висина од 132.538 денари по жител за 2016 година и во вкупниот БДП учествува со 7 %. Природниот прираст е речиси ист како во скопскиот регион, со повеќе од 1,50 на 1.000 жители, но и со исто така над 13 % од домаќинствата што се корисници на социјална помош. Стапката на невработеност е 29 %, а просечната нето-плата исплатена за 2018 година е 22.623 денари²⁶.

Секторите што се најактивни во овој регион според додадената бруто-вредност се:

Трговија на големо и мало, сервис, транспорт, складирање, сервисни дејности со храна	7 милијарди и 707 милиони денари
Јавна управа и одбрана, задолжително социјално осигурување, образование, дејности на здравствена и социјална заштита	7 милијарди 917 милиони денари
Дејности во врска со недвижен имот, импутирани ренти	8 милијарди и 146 милиони денари

Како и во другите региони, најслаба додадена бруто-вредност има во секторот на комуникации и уметност, забава и рекреација²⁷.

²⁵ Програма за прекугранична соработка, IPA-CBC, официјална страница, Пристапено на 14.03.2020, <http://ipacbc-mk-al.net/mk/programme>, <https://bit.ly/3fcg7Xh>.

²⁶ Програма за развој на полошкиот плански регион 2015-2019, <https://rdcpolog.mk/wp-content/uploads/2019/03/Poloshki-region-Programa-MK.pdf>, пристапено на 05.03.2020.

²⁷ Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk, пристапено на 03.03.2020.

Една од слободните економски зони во Македонија се наоѓа во полошкиот регион, Тетово, што се простира на 94 хектари. Во Програмата за развој на полошкиот регион 2015-2019 година, предвидени се отворање до 30 индустриски објекти и 7.000 работни места. Во овој регион микро и малите бизниси се во доминантна положба, односно од вкупно број на активни субјекти на крајот од 2013 година во полошкиот регион, 99,30 % се микро и мали претпријатија (78,37 % микро и 20,92 % мали).

Еден од индикаторите за мерење на инвестициите во овој регион се и инвестициите од повратниците од странство, што е важно како мерка и како индикатор за развој на регионот. За таа цел, во програмата е предвидено и отворање канцеларија за соработка со дијаспората. Лоцираноста на двата универзитета во овој регион, Државниот тетовски универзитет и Универзитетот на југоисточна Европа, создава потреба и простор за соработка на студентската заедница со бизнис-заедницата и оваа соработка е предвидена за реализација во програмата. Развојот на претприемништвото во овој регион исто така бара и образован кадар и во планот за развој е предвидено отворање на средни училишта во руралните средини.

Во делот за развојот на земјоделството, примарна цел е да се организира земјоделството за производство на култури што имаат пласман на пазарот, за разлика од стихийното производство без пласман. Освен што е потребно планирање на производството, овој план за развој предвидува и креирање на Национален кредитен гарантен фонд за рурален развој, создавање на ЛАГ (локални акциски групи) за рурален развој и искористување на потенцијалот на регионот за рурален развој.

Подобрувањето на патната и на железничката инфраструктура и гасификација на регионот, што се планирани во програмата, дополнително ќе придонесат за развојот на туризмот што сега најмногу се базира на ски-центрите Маврово и Попова Шапка, заедно со развојот на туризмот во руралните средини.

Како и пелагонискиот регион, и овој регион е вклучен во прекугранична соработка преку фондовите ИПА, IPA-BCBC, со Република Албанија. Според последниот извештај за 2017 година, инвестициите што биле планирани во овие региони, пелагонискиот, полошкиот и југозападниот од македонската страна и од албанската страна регионите на Дебар (на албански Дибра), Елбасан и Корча, предвидени се 11 милиони и 900.000 илјади евра. Овие инвестиции се групирани најмногу за поддршка за туризмот, културното и националното богатство, развивање на претприемништвото, трговијата и инвестициите и заштита на животната средина и климатските промени²⁸.

Проблеми и недостатоци: Овој регион има проблем со водоснабдувањето, особено во летните периоди, загадување на подземните води од индустријата, менаџирањето со отпад, недоволно развиена патна инфраструктура, значителна невработеност, недостаток на кадар за креирање и раководење со проекти. Потребно е поголемо искористување на прекуграничната соработка и фондовите во рамките на фондовите ИПА.

3.4. ИСТОЧЕН РЕГИОН

Во рамките на источниот плански регион спаѓаат Овче Поле, Ежово Поле, котлините по реката Брегалница, котлината Пијанец, малешевската котлина, виничко-кочанска котлина, Беровско-пехчевско Поле, како и планински делови, како планините Осогово, Плачковица, Серта, Конечка Планина, Малешевските Планини, Огражден, Влаина Планина, Обозна и Голак. Исто така, покрива 11 општини, меѓу кои најголема општина е Штип. Густината на населеност на регионот е многу помала од полошкиот и е со 49 жители по квадратен километар, а има вкупно население од 175.244 жители. За жал, овој регион исто така има највисок индекс на стареење, над сто, и најмал природен прираст, помал од 1,50 на 1.000 жители. Намалениот природен прираст се одразува и на користењето на социјална помош, што во овој регион најмалку ја користат, помалку од 9 % од вкупниот број домаќинства²⁹.

²⁸ Прекугранична соработка, IPA-BCBC, <http://www.ipa-cbc-007.eu/mk>, пристапено на 15.03.2020.

²⁹ Програма за развој на источниот плански регион 2015-2019, <https://www.eastregion.mk/>, пристапено на 04.03.2020.

Процентот на невработени е 11,5 % од вкупното население во регионот, додека просечната исплатена нето-плата во 2018 година е 19.436 денари. Секторите со повисока и најниска додадена бруто-вредност во овој регион во 2016 година се:

Рударство и вадење камен, преработувачка индустрија, снабдување со електрична енергија, гас, пареа и климатизација, снабдување со вода, управување со отпад, санација на околината	12 милијарди и 705 милиони денари
Трговија на големо и мало, транспорт, сервисни дејности за храна	7 милијарди и 337 милиони денари
Дејности во врска со недвижен имот, импутирани ренти	5 милијарди и 553 милиони денари

Структура на земјоделска површина: обработлива површина 41 %, пасишта 59 %, а собран и создаден комунален отпад: 50 илјади тони собран, наспроти 62 илјади тони создаден комунален отпад. Активни депонии: регионот има најмногу активни депонии од сите региони – над 18. Бројот на активни деловни субјекти е 5.632 во 2018 година, а структурата на локални патишта е 1.261 километар, додека во туризмот има вкупно 69.419 ноќевања за 2018 година.³⁰

Овој регион е поволен за развој на земјоделството, лоцирани се многу текстилни фабрики, рудниците на олово-цинкова руда се експлоатираат, а планинските масиви овозможуваат развој на туризмот. Програмата за развој на источниот регион 2015-2019 година предвидува инвестиции за развојот на претприемништвото, создавање бизнис-инкубатори, но пред сè, препознавање на можностите за развивање бизнис по примерот на ТИРЗ Штип. Фокусот на планираните инвестиции оди во правец на транспортот и телекомуникациите, бидејќи, иако патната мрежа во овој регион е развиена, квалитетот на патиштата не е на високо ниво. Во овој регион речиси повеќе од половина од патната мрежа е асфалт и макадам, додека другото се непросечни и земјени патишта. Оваа состојба бара инвестиции во патната инфраструктура, што е предвидена во четиригодишниот план за развој. Реконструкција и подобрување на патните мрежи кон скијачките центри Пониква и Голак, патните мрежи кон Штип, Кочани, Тораница, Пробиштип и поврзување на руралните делови со административните центри. Исто така, во овој регион помеѓу 9 и 12 % од домаќинствата користат широкопојасен интернет, што создава потреба за подобрување на пристапот до телекомуникациската мрежа, заедно со инвестиции во ИКТ-кадар.

Со цел зголемување на природниот прираст и подобрување на целосната инфраструктура, предвидени се инвестициски активности во училишните згради, градинките, како и отворање на медицински објекти во руралните средини.

Лоцираноста на олово-цинковите рудници дополнително придонесува до загадување на водата и почвата, а регионот има проблем со водоснабдувањето, особено во летните периоди. Планот за развој предвидува зголемување на бројот на пречистителните станици со цел да се ослободат постојните (Кочани, Зрновци и Ваница), селекција и рециклажа на отпадот и санација на постојните депонии со оглед на фактот дека овој регион има најмногу активни депонии.

Овој регион има капацитети за туризам во текот на целата година, со константно вложување во патната инфраструктура, полесно ќе се развива бањскиот туризам, искористувајќи ги можностите на бањата Кежовица, заедно со ски-центрите Пониква и Голак, како и кај нас делумно развиениот манастирски туризам.

Близината на границата со Бугарија овозможува прекугранична соработка преку Interreg IPA-CBC – програмата за развој на регионите и меѓурегионалната соработка што се одвива прекугранично со Република Бугарија. Преку оваа програма, источниот регион е вклучен во соработка со регионите на Кустендил и Благоевград. Источниот регион во досегашната соработка преку ИПА има реализирано десет проекти, почнувајќи од зелени згради за општината, еколошки проект за реконструкција на општинската зграда во Кочани и Благоевград и развој на регионална енергетска стратегија. Туризмот исто така не е изоставен и веќе е финансиран проект за развој на туризмот во општина Берово, вклучувајќи искористување на капацитетот на Беровското езеро и изградба на пречистителна станица, резервоар за вода и пумпна станица за езерото.

³⁰ Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk, пристапено на 03.03.2020.

Проблеми и недостатоци: Лоцираните проблеми на овој регион се лоша инфраструктура, недостаток на работни места, низок степен на социјален развој, лош систем на водоснабдување и непланско производство во земјоделството. Иако овој регион има најдобро развиена прекугранична соработка, потребно е дополнително вложување во стручен кадар за изработка и водење на проектите за развој.

3.5. СЕВЕРОИСТОЧЕН РЕГИОН

Североисточниот плански регион ги опфаќа општините на крајниот североисточен дел на државата, по должината на границата со Косово, Србија и Бугарија, односно сливното подрачје на реката Пчиња и Крива Река со шест општини од кои најголема општина е Куманово. Овој регион има 176.227 жители со густина на населеност од 76 жители на квадратен километар. Над 13 % од домаќинствата се корисници на социјална помош, како и преостанатите од скопскиот и полошкиот регион, додека стапката на невработеност е 35,9. Просечната нето-плата исплатена во 2016 година во овој регион е 18.633 денари и е најмала од сите региони. Инвестициите во основни средства според секторите на дејност се најмали од сите региони и се забележителни само во градежништвото во висина од 1 милијарда и 68 милиони денари и 350 милиони денари во трговијата на големо и мало во 2016 година³¹.

Карактеристично за овој регион се наоѓалиштата на олово-цинкова руда што се експлоатираат и Осоговските Планини, кои овозможуваат услови за развој на сточарството и млечната и месната индустрија. Програмата за развој на североисточниот регион напоменува дека свињарството е со голема традиција во овој регион, и тоа е застапено со 15,34 % од вкупниот број свињи во државата. Бројната состојба на козите со 19.774 грла или 26,35 % од вкупниот број претставува најголем удел од сите видови домашни животни од овој регион во вкупниот број во Македонија. Во овој регион се пријавени најмногу индивидуални стопанства што даваат услуги со механизација, и тоа 28,7 % од вкупните пријавени такви услуги во Македонија. Додадената бруто-вредност во 2016 година е значителна во следниве сектори:

Трговија на големо и мало, сервисни услуги, транспорт, складирање храна	7 милијарди 45 милиони денари
Јавна управа и одбрана, задолжително социјално осигурување, образование, дејности на здравствена и социјална заштита	4 милијарди 551 милиони денари
Дејности во врска со недвижен имот и импутирани ренти	4 милијарди и 109 милиони денари

Постојната состојба на дел од патниот правец А2 (Куманово-Крива Паланка-граница со Бугарија) е во релативно лоша состојба, пред сè поради оштетените коловозни површини и несоодветните технички елементи што постојат на овие делници. Ова особено се однесува на дел од патот помеѓу Страцин и границата со Бугарија, каде што патот не одговара на критериумите за А пат, затоа што тој е со мала ширина на коловозот, а и хоризонталните елементи не се според техничките услови за таков пат. Иако патната мрежа во овој регион е развиена, постојните локални патишта се во лоша состојба и не се инвестира во нив, туку само во нови делници и патиштата во урбаните средини.

Во однос на железничката инфраструктура, таа е на најниско ниво со тоа што ги опслужува само општините на Куманово и Липково и неопходно е завршување на пругата кон Република Бугарија.

Пристапот до гасоводниот систем, што е дел од рускиот гасоводен систем, преку граничниот реон Деве Баир во должина од 98 километри поврзува само неколку градови, Скопје, Крива Паланка, Кратово и Куманово. Искористувањето на овој капацитет е помеѓу 9 и 15 % и поголемиот процент на искористеност отпаѓа на индустриските капацитети, а помалку на домаќинствата, што остава голем простор за инвестиции во овој систем.

Управувањето со отпадот е одговорност на општинските комунални претпријатија. Подобрувањето на управувањето со цврстиот отпад е планирано преку користењето на средствата ИПА. Овој регион исто така има прекугранична соработка со Република Бугарија преку програмата IPA-CBC³².

³¹ Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk, пристапено на 03.03.2020.

³² Прекугранична соработка, IPA-CBC, <http://www.ipa-cbc-007.eu/mk>, пристапено на 15.03.2020.

Одговорите на прашањето како да се развие овој регион лежат во мапирање на неговите потенцијали. Овој регион лежи на различни рудни богатства, како мермер, туф, гранит, кварцит, бакар, олово, хром, арсен, како и на културни и историски локалитети. Задржувањето на квалифицираната работна сила и младите во програмата за развој е предвидено да се врши преку поттикнување на претприемништвото и отворање бизнис-паркови. Сепак, развојот на овој регион, како и за другите региони, лежи во санација на постојната и изградба на нова патна инфраструктура, како и во долгоочекуваната изградба на железничката линија со Бугарија.

Преостанатите мерки што се од исто значење за задржување на младиот кадар во регионот се исто така и инвестициите во образованието, медицинскиот кадар, работните услови во здравството, градинките и предучилишното образование.

Проблеми и недостатоци: Висока стапка на невработеност, недостаток на млада работна сила, лошо менаџирање на отпадот, лоша инфраструктура, низок социјален живот. Исто така, степенот на искористување на фондовите ИПА е пониско од југоисточниот регион, што треба да се промени.

3.6. ВАРДАРСКИ РЕГИОН

Овој регион се простира во централниот дел на државата по течението на реката Вардар, има девет општини, административен центар е градот Велес и густина на населеност од 38 жители на квадратен километар, што, според податоците од 2018 година, го прави најретко населен регион. Две третини од населението на овој регион живее во урбани средини, додека четири општини се сметаат за рурални. Една од најважните карактеристики на овој регион е производството на винова лоза и многу овошни производи поради присуството на медитеранската клима, што се простира по течението на реката Вардар. Неговата географска поставеност како централен регион и добро поврзан со патната инфраструктура го прави уште повеќе поволен за развој. Централната географска поставеност на овој регион му дава поврзаност преку автопатот север-југ Коридор 10, директна железничка поврзаност со Белград и Солун, поврзаност со источниот дел на земјата Штип-Делчево-Бугарија и Прилеп-Битола-Охрид и близината на меѓународниот аеродром Петровец. Иако овој регион има многу поволна географска положба, сепак се смета за послабо развиен регион во државата³³.

Според проценката на населението од 2018 година, овој регион има 152.137 жители, а стапката на вработеност е 50 %, наспроти невработеност од 15 %. Просечната нето-плата исплатена во 2018 година изнесува 19.870 денари, а бројот на активни деловни субјекти изнесува 5.409³⁴.

Во овој регион додадената бруто-вредност за 2016 година се огледува во следниве сектори:

Трговија на големо и мало, сервис, транспорт, сервисни дејности со храна	10 милијарди и 510 милиони денари
Рударство, вадење камен и преработувачка дејност	9 милијарди и 105 милиони денари
Земјоделство, шумарство и рибарство	8 милијарди и 23 милиони денари

Природното и културно-историското наследство што го има овој регион како археолошкиот локалитет „Стоби“, природниот резерват на Тиквешкото езеро и ски-центарот Кожуф овозможуваа развој на повеќе видови туризам. Потенцијалите што ги има овој регион, а не се искористени, исто така се наоѓаат во прехранбената индустрија, што располага со фабриките за масло во Велес, Штип и Свети Николе и за преработка на овошје и зеленчук во Неготино, Росоман и Свети Николе.

Овој регион во јужниот дел се граничи со Република Грција и има голем простор за соработка во програмата за прекугранична соработка преку IPA-CBC. Како и кај другите региони, и овој регион се бори со недостаток на образован и стручен кадар што ќе одговори на потребите на стопанството и бизнис-заедницата, недостаток на финансии во општинскиот буџет за поддршка на развојни проекти, бавна

³³ Програма за развој на вардарскиот плански регион 2015-2019, <http://vardarregion.gov.mk/nova/index.php?lang=mk>, пристапено на 05.03.2020.

³⁴ Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk, пристапено на 03.03.2020.

администрација, недостаток на кадар за подготовка на проекти, недостаток на план за развој на туризмот. Иако има развиена патна инфраструктура, одредени делници од регионалната патна мрежа се во лоша, дури и во катастрофална состојба. Недостаток на финансиски средства, недоизградена патна и железничка мрежа, застарена водоводна мрежа, неажурирани ГУП и ДУП (генерален и детален урбанистички план), мали буџети на општините што се недоволни за кофинансирање на проектите, несоодветна понуда и побарувачка на труд, неквалифицирана работна сила.

Проектите што се планирани во Програмата за регионален развој на вардарскиот регион 2015-2020 година предвидуваат инвестиции во комуналната инфраструктура и комунални услуги со подобрување на услугите за подигнување на комунален отпад и изградба на нови пречистителни станици. Инвестиции за развој на туризмот во вид на ревитализација на руралните средини, подобрување на патната мрежа, инвестиции во туристички објекти. Дополнителна можност за развивање на овој регион лежи и во фондовите ИПА за прекугранична соработка и развивање на соработката со Република Грција.

Проблеми и недостатоци: Исто како и кај другите региони, и вардарскиот регион се соочува со значителна невработеност, водоснабдувањето, непостоење систем за прочистување на отпадните води и управување со отпадот, слаба продукција на образовни кадри.

3.7. ЈУГОИСТОЧЕН РЕГИОН

Југоисточниот плански регион се протега на крајниот југоисточен дел на Република Македонија и го опфаќа подрачјето на струмичко-радовишката и гевгелиско-валандовската котлина, односно долината на реката Струмица и долниот тек на реката Вардар на потегот јужно од Демир Капија. Исто така, регионот ги опфаќа планините Беласица, Огражден, Плачковица и се граничи со Бугарија на исток и Грција на југ. Покрива десет општини од кои најголема и административен центар е Струмица и е со густина на населеност од 62 жители на квадратен километар. Проценката на населението според 2018 година е 173.376 жители, стапката на невработеност е 10 %, додека просечната исплатена нето-плата во 2018 година изнесува 19.291 денар. Бројот на активни деловни субјекти во 2018 година е 5.985, а БДП по глава на жител изнесува 341.860 денари во 2016 година. Овој регион има низок процент на домаќинства што се корисници на социјална помош, под 9 %.³⁵

Според додадената бруто-вредност, секторите што најмногу придонесуваат во економијата за 2016 година во овој регион се:

Земјоделство, шумарство и рибарство	15 милијарди и 310 милиони денари
Трговија на големо и мало, сервисни дејности, транспорт и сервиси за храна	9 милијарди и 601 милион денари
Рударство, вадење камен и преработувачка индустрија	9 милијарди и 220 милиони денари

Поднебјето создава услови за развој на земјоделството, раноградинарските култури, туризмот по ревитализацијата на Дојранското Езеро и развивање на бањскиот туризам со искористување на капацитетите на Негорски Бањи и Бања Банско. Според Програмата за развој на југоисточниот регион 2015-2019, секторите каде што се предвидени инвестиции се земјоделството со помош во преработувачката индустрија и извозот, изградба на гасоводна инфраструктура и инфраструктура за веќе постојните индустриски зони, развој и уредување на туристичките зони, зголемено искористување на финансиските средства од програмата ИПАРД и прекуграничната соработка IPA-CBC. Овој регион има најразвиена прекугранична соработка поради поволната географска поставеност и близината на граница со две ЕУ-земји, Бугарија и Грција³⁶.

³⁵ Програма за развој на југоисточниот регион 2015-2019, <https://www.rdc.mk/southeastregion/index.php/mk/>, пристапено на 07.03.2020.

³⁶ Прекугранична соработка, IPA-CBC, <http://www.ipa-cbc-007.eu/mk>, пристапено на 15.03.2020.

Проблеми и недостатоци: Проблемите со кои се соочува овој регион се миграција, недекларирани семенски материјал, голема конкуренција, отворање рудници, високи цени на енергенс, слаб капацитет на администрацијата за управување со проекти, недоволна соработка помеѓу градоначалниците, недостаток на квалифициран кадар, отсуство на институционална координираност.

3.8. ЈУГОЗАПАДЕН РЕГИОН

Овој регион се простира на југозападниот дел од државата, Охридското Езеро, националниот парк Галичица, сливот на реките Треска и Црн Дрим, покрива девет општини, со проценка на населението од 2018 година од 219.622 жители. Стапката на невработеност е 29 %, а просечна исплатена нето-плата во 2018 година е 21.492 денари. Бројот на активните деловни субјекти е 7.209, додека БПД по жител во 2016 година изнесувал 222.133 денари.

Според додадената бруто-вредност, во овој регион најпрофитабилни во 2016 година биле следниве сектори:

Трговија на големо и мало, сервисни услуги, транспорт и сервисни дејности со храна	11 милијарди и 362 милиони денари
Дејности во врска со недвижен имот и импутирани ренти	7 милијарди и 584 милиони денари
Јавна управа и одбрана, задолжително социјално осигурување, образование, дејности на здравствена и социјална заштита	6 милијарди и 922 милиони денари

Во споредба со другите региони, овој регион најмногу има остварено посети на туристи, во 2016 година бројката била 491.771 и во вкупната посета на туристи во државата учествува со 37 %, зад него е скопскиот регион, а последен на листата е североисточниот плански регион. Ова е очигледен показател дека главната стопанска гранка во овој регион е туризмот³⁷.

Иако овој регион е поврзан преку два патни правци, Гостивар-Кичево-Струга и Охрид-Ресен, патната мрежа е недоволно развиена, а патиштата на одредени регионални правци се оштетени. Се очекува завршувањето на автопатот Кичево-Охрид да го подобри пристапот до овој регион.

Инвестициите што се предвидуваат во Програмата за развој на југозападниот регион за последниот период 2015-2019 предвидува изградба и реконструкција на патната мрежа, развивање на рурални мали бизниси, развивање на квалитетно средно образование што може да одговори на потребите на пазарот на труд и бизнис-заедницата. Иако е веќе мошне развиен туризмот во овој регион, сепак остава простор за повеќе развивање, особено во делот на планинскиот и манастирскиот туризам, што е иста можност и карактеристика што ја има и соседниот, пелагониски регион.

Проблеми и недостатоци: Значителните проблеми со кои се соочува овој регион се миграција, низок животен стандард, лош амбиентален воздух и загадување на водата, слаб рурален развој.

³⁷ Програма за развој на југозападниот плански регион 2015-2019, <http://www.southwestregion.mk/home.aspx>, пристапено на 06.03.2020.

4.

МОДЕЛИ НА РЕГИОНАЛЕН РАЗВОЈ НА ИНДОНЕЗИЈА И АВСТРИЈА

4.1. ИНДОНЕЗИСКИ МОДЕЛ

Индонезија е земја лоцирана во јужниот дел на Азија, поточно тоа е островска земја со долга колонијална историја и не може во целост да се земе како модел, но целта е да се дадат модели и примери што можат да се искористат за напредок на македонските региони.

Индонезија со своите 265 милиони жители се простира на 17.508 острови и поделена е на 33 провинции во која, освен извозот на нафта, минерални сировини, голем придонесувач во економијата е и туризмот. Оваа гранка во државниот буџет во 2018 година придонела со 62,6 милијарди долари.

Со цел да се зголеми присутноста на светската туристичка карта, одредени градови од Индонезија се одлучуваат на брендирање. Во 2002 година, градоначалникот на Јоџакарта, султанот Хаменгкубовоно десетти (Sultan Hamengkubowono X), по совет на Светската банка, одлучува да го брендира градот како културна престолнина на Индонезија под слоганот „Џогџа, бесконечна Азија“ (Jogja, Never Ending Asia). Следејќи го овој пример, соседните градови на островот Јава, Семаранг и Соло почнуваат да се брендираат. Соло се брендира како „Соло, духот на Јава“ (Solo, the spirit of Java) и „Семаранг, шармот на Азија“ (Semarang, Charm of Asia). Брендирањето не само што го зголемува јавно-приватното партнерство туку и придонесува до позиционирање на градовите на глобалната туристичка и бизнис-мапа, а со тоа и поголема одговорност на локалната самоуправа.³⁸

Во 2011 година, со цел зголемување на ефикасноста на институциите, зголемување на одговорноста на локалната власт и поттикнување на иновативноста, градоначалникот на градот Соло, од островот Јава, бил прогласен за најдобар градоначалник за 2011 година. Неговиот успех бил во ефикасното справување, поточно релоцирање на уличните продавачи со цел да се зголеми хигиената во градот.³⁹

Примерот на брендирањето на градовите е корисен, земајќи ги предвид македонските градови со богата историја, повољна географска положба и природни ресурси за развивање на различни видови туризам. Овде може да се земе за пример Битола, која може да се брендира како град на конзулите веќе земајќи си го официјалниот прекар како бренд-име и може многу да понуди на полето на културниот, како и планинскиот туризам. Во поглед на бањскиот туризам, во конкуренција на град на бањата можат да бидат Струмица, Штип, Катланово, кои веќе имаат историја на бањски туризам, но недоволни инвестиции за глобално позиционирање на туристичката мапа. Во античкиот локалитет Стоби, кој е во близина на Велес, веќе 17 години се одржува летен Меѓународен фестивал на античка драма, што градот може да го искористи да се брендира како меѓународен град на театарот.

Од друга страна, земајќи ги предвид инфраструктурните проблеми на регионите што се една од пречките за реализација на овој вид модел, во програмите за развој на регионите се предвидени решенија и активности за нивно реализирање. Поправка и надградба на патната инфраструктура, инвестиции во кадри кои ќе работат на програми за развој на регионите, меѓурегионално и меѓуопштинско поврзување.

Со преземањето на овој модел и комбинирање со веќе предвидените активности во програмите за развој, македонските градови добиваат шанса својата туристичка понуда да ја креираат во рамките на своите можности и капацитети, во исто време поврзувајќи се со глобалната туристичка мапа. Овој модел е отворен за идеи и иновации од страна на градовите, но во исто време става голема одговорност врз градоначалниците за начинот на имплементација на моделот.

38 Michelle Ann Miller, "Decentralizing Indonesian City Spaces as New 'Centers'", International Journal of Urban and Regional Research, Volume 37.3, May 2013, 834-48, DOI:10.1111/j.1468-2427.2013.01209.x.

39 Tim Bunell, "Urban and periurban development in an era of decentralization." Presented at the International Conference on the Future of Urban and Periurban Areas, Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta, 11-12 July, <https://doi.org/10.1111/juaf.12106>.

4.2. АВСТРИСКИ МОДЕЛ

Според своето државно уредување Австрија е поделена на девет федерални единици, кои имаат право да ги регулираат даноците на федерално ниво, а со тоа да имаат поголема слобода во планирањето на инвестициите и развојот на своите региони и градови. Сепак, според лоцираноста на најголемите бизнис-фирми, Виена е централното бизнис-подрачје каде што се носат одлуките. Иако моделот на полицентричност во регионалниот развој во Австрија не е познат, многу индикатори покажуваат различна примена на овој модел. Виена се позиционира како централно подрачје во секторот на образование, бидејќи таму има најголема концентрација на образовни установи, што е пример за моноцентричен модел. Од друга страна, федералната поставеност на државата дава простор за самостојно регулирање на политиките на вработување од страна на федералните единици, што е пример за полицентричен модел. Исто така, државата ја поттикнува конкуренцијата за развојот на урбаните средини. Еден од ретките примери што го дава Австрија за децентрализација и полицентричност е релокацијата на провинциската влада на Долна Австрија (Лендер/Länder) од Виена во Санкт Пелтен, мал град на 60 километри западно од Виена. Оваа релокација се реализирала во период помеѓу 1987-1997 година и била само од политички причини, за да се поддржи теоријата дека со ваква релокација ќе се подобри економската состојба на регионот каде што е префрлена институцијата. Со подоцните истражувања оваа теорија се покажала како точна⁴⁰.

За да се одговори прашањето зошто полицентричниот модел во Австрија не е толку застапен, а сепак државата е развиена, одговорот лежи во силната меѓурегионална соработка. Последниот концепт за просторен развој 2011-2021 (OREK) предвидува силна соработка помеѓу регионите, прекугранична соработка, но првично соработка помеѓу регионите во рамките на една држава. Концептот OPEK предвидува соработка помеѓу рурални и урбани средини со цел искористување на сите можни капацитети и модели за решавање на проблемите и подобрување на условите за живот.⁴¹ Во Северна Македонија постои Закон за меѓуопштинска соработка, но речиси и да не постои соработка помеѓу македонските региони.

Примерот на релокација на провинциската влада во Австрија отвора простор за разгледување на идејата слично да се реализира во Северна Македонија. Ако Охрид го сметаме за град на културата, треба да се разгледа идејата за релоцирање на Министерството за култура во овој град. Релоцирањето на неколку државни институции во други градови ќе го ослободи Скопје од инфраструктурна оптовареност и ќе отвори можност за инвестиции во другите градови на земјата, а со тоа и во другите региони.

40 ESPON 111 Potentials for polycentric development in Europe, 2005, www.nordregio.se, пристапено на 14.03.2020.

41 OREK, Austrian Spatial Development Concept 2011, www.oerok.gov.at, пристапено на 16.03.2020.

ЗАКЛУЧОК

Причините за диспаритетот за развојот на регионите во Република Северна Македонија се наоѓаат на различни нивоа во државата. Сите региони се соочуваат со неколку заеднички проблеми: недостаток на едуциран кадар, стручна работна сила, слаб интерес за развојни проекти во сите сфери во економијата, ниска свест за животната средина, некомпететност и бавност на државните институции, голема миграција, низок наталитет. Недостатокот на поттикнување соработка помеѓу регионите и ниска соработка помеѓу општините исто така придонесуваат кон диспаритетот.

Лоцираноста на сите државни институции во главниот град и лошата инфраструктура што го отежнува пристапот до нивните услуги, дополнително придонесуваат во нерамномерниот развој и иселувањето. Големата концентрација на население и инвестиции во скопскиот регион на сметка на другите региони исто така има негативно влијание во рамномерниот развој. Еден регион служи како центар за сите потреби на населението од целата држава, додека другите региони се запоставуваат. Институционалното управување преку хиерархиска распределба на обврските не вклучува експлицитно присуство и искористување на експертскиот кадар во сите инвестициски области. Ова создава простор за креирање политики што не ги одразуваат потребите на целото население. Дополнително на ова се врзува и недостатокот на транспарентност на институциите што ги распределуваат планираните средства од буџетот и отсуство на политичка волја да се промени оваа состојба. Прекуграничната соработка со градовите од соседните земји постои во рамките на фондовите IPA-CBS, но не е еднакво искористена и развиена во сите региони.

Северна Македонија може многу да искористи со комбинирање на моделите на регионален развој што се дадени како примери. Со државна помош за нискоразвиените региони и специфичните развојни подрачја, ќе се поттикне развој на сиромашните региони, додека, од друга страна, меѓурегионалната и меѓуопштинската соработка ќе отвори простор за размена на идеи, инвестиции, иновации и решавање на заедничките проблеми. Полицентричниот развој на регионите не ја исклучува помошта од државата и од друга страна остава простор регионите да ги развиваат своите капацитети и можности.

За да се комплетираат заклучоците, ги давам следните препораки:

ПРЕПОРАКИ

- Спроведување попис на населението со цел утврдување на реалните потреби на регионите и точна распределба на буџетските пари за регионален развој.
- Потребно е во законската рамка да стои задолжително членство на експерти во сите носители на политиката за регионален развој за подобро да се адресираат интересите и потребите на жителите на регионите во политиките за развој.
- Директна државна финансиска поддршка за развојот на руралните делови во нискоразвиените региони и зголемување на распределбата на финансиските средства од буџетот за рурален развој со цел да се потпомогнат нискоразвиените подрачја. Дистрибуцијата на оваа помош може да се реализира со враќање на Фонд за брз регионален развој, како што постоеше во Социјалистичка Република Македонија
- Намалување на учеството на единиците на локалната самоуправа од 50 % за развојот на руралните средини во нискоразвиените и слаборазвиените региони со цел општините да можат да учествуваат во проекти без поголеми импликации врз општинските буџети.
- Задолжителна соработка помеѓу регионите во рамките на државата со цел размена на знаења, искуства и решавање на заедничките проблеми.

- Рурално-урбано партнерство помеѓу регионите за да може рамномерно да се влијае врз развојот на регионите и да се зголеми соработката помеѓу различно развиените региони.
- Потребна е поголема финансиска транспарентност на сите институции-носители на регионалниот развој во поглед на прераспределба, инвестирање и трошење на финансиите предвидени за развој на регионите.
- Воспоставување на информациски систем помеѓу Бирото за регионален развој и Државниот завод за статистика со цел зголемување на финансиската транспарентност на институциите
- Потребно е да се поттикне зголемување на прекуграничната соработка на регионите во рамките на фондовите IPA-SVC и инвестирање во професионален кадар кој ќе ги води и ќе ги реализира проектите.
- Анализа на можност за дислокација на одредени државни институции во други градови, освен Скопје, со цел да се растовари инфраструктурата и самиот град, а со тоа да се овозможат инвестиции и развој на другите региони каде што одредени институции можат да бидат префрлени.
- Поттикнување на општините да ги искористат капацитетите на регионот и да создадат свој бренд со цел поголема видливост на туристичката карта. На пример: Битола може да се брендира во градот на конзулите, Струмица да го искористи карневалот и да се брендира во град на карневали и земјоделство, Велес може да го искористи присуството на локалитетот Стоби и меѓународниот театарски фестивал и да се брендира во град на театарот.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Bunell Tim, "Urban and periurban development in an era of decentralization." Presented at the International Conference on the Future of Urban and Periurban Areas, Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta, 11-12 July, <https://doi.org/10.1111/juaf.12106>
2. ESPON 111 Potentials for polycentric development in Europe, 2005, www.nordregio.se, пристапено на 14.03.2020
3. European Spatial Development Perspective, ESDP, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf, страница на Перспективата за европски урбан развој, пристапено на 19.03.2020
4. Закон за рамномерен регионален развој, Службен весник на Република Македонија, број 63/07, 187/13, 43/14, 215/15, 64/2018, консолидиран текст
5. Istokpress, ЈП регионална депонија во Свети Николе, <https://istokpress.mk/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D1%98%D0%BF-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B-%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D1%81%D0%BE-%D1%81%D0%B5%D0%B4/>, пристапено на 23.07.2020
6. Kaldor Nicholas, (1970), "The case for regional policies", *Scottish Journal of Political Economy*, 17, pp. 337-48., <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.1970.tb00712.x>
7. Meijers Evert, Sandberg Krister, "Polycentric development: panacea for regional disparities in European countries?", presented at the 10th UNECE Conference on Urban and Regional Research, May 22-23, 2006, Bratislava International Institute for Applied Systems Analysis, Austria
8. Miller Michelle Ann, "Decentralizing Indonesian City Spaces as New 'Centers'", *International Journal of Urban and Regional Research*, Volume 37.3, May 2013 834-48, DOI:10.1111/j.1468-2427.2013.01209.x
9. Официјална страница на градот Грац, Австрија, https://www.graz.at/cms/beitrag/10027053/8709900/EU_Programme_und_internationale_Kooperation.html#, пристапено на 11.03.2020
10. Програма за развој на пелагонискиот плански регион 2015-2019, www.pelagonijaregion.mk, пристапено на 09.03.2020
11. Програма за прекугранична соработка, IPA-CBC, официјална страница, пристапено на 14.03.2020 <http://ipacbc-mk-al.net/mk/programme>, <https://bit.ly/3fcg7Xh>
12. Програма за развој на полошкиот плански регион 2015-2019, <https://rdcpolog.mk/wp-content/uploads/2019/03/Poloshki-region-Programa-MK.pdf>, пристапено на 05.03.2020
13. Прекугранична соработка, IPA-CBC, <http://www.ipa-cbc-007.eu/mk>, пристапено на 15.03.2020
14. Програма за развој на источниот плански регион 2015-2019, <https://www.eastregion.mk/>, пристапено на 04.03.2020
15. Програма за развој на североисточниот плански регион 2015-2019, https://eastregion.mk/docs/Programa%20za%20razvoj%20na%20Istocniot%20planski%20region_mk.pdf, пристапено на 16.03.2020
16. Програма за развој на вардарскиот плански регион 2015-2019, <http://vardarregion.gov.mk/nova/index.php?lang=mk>, пристапено на 05.03.2020
17. Програма за развој на југоисточниот регион 2015-2019, <https://www.rdc.mk/southeastregion/index.php/mk/>, пристапено на 07.03.2020
18. Програма за развој на југозападниот плански регион 2015-2019, <http://www.southwestregion.mk/home.aspx>, пристапено на 06.03.2020
19. Пенев Слаѓан, Треновски Борче, *Политиката за рамномерен регионален развој во Македонија*, Фондација „Отворено општество“, Скопје, 2017
20. Регионите во Република Северна Македонија, 2019, Државен завод за статистика, www.stat.gov.mk
21. Стенограми од седницата на Собранието, Шабан Превала, <https://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/71sednica7prod12jan94god.pdf>, пристапено на 05.03.2020
22. Стенограми од седницата на Собранието, Софија Тодорова, <https://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/71sednica7prod12jan94god.pdf>, пристапено на 05.03.2020
23. Стратегија за регионален развој на Република Македонија 2009-2019, Службен весник на Република Македонија бр. 119/2009
24. OREK, Austrian Spatial Development Concept 2011, www.oerok.gov.at, пристапено на 16.03.2020
25. Palma Pedro, Rauhut Daniel, Humer Alois, "Polycentricity and Social Services of General Interest: A Multivariate Analysis", 55th European Congress of Regional Science International, 25-29 August 2015 in Lisbon, Portugal, <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa15/e150825aFinal01143.pdf>
26. Polycentric Territorial Structures and Territorial Cooperation, Polycentric development potentials, ESPON Policy Brief 2020, www.espon.eu, пристапено на 15.03.2020

